

”וחי בהם”

פשט המקרא

בספר ויקרא (יה, ה) למדנו:

ושמרתם את חקתי ואת משפטי אשר יעשה אתם האדם וחי בהם, אני ה'.

נראה שהמילים ”וחי בהם” הם התוצאה של שמירת החוקים והמשפטים. כלומר: אם ישמור האדם את חוקי ומשפטי ה' - הרי שהתוצאה מכך תהיה שלאדם יהיו חיים. לפי זה, פירוש המילה ”בהם” היא: בגלל המצוות (על ידיהן או בעקבותיהן). כן נראה מספר יחזקאל, פרק כ. במספר מקומות בפרק חוזר ביטוי זה, כאשר משמעותו שווה למה שאמרנו:

ואוציאים מארץ מצרים, ואבאם אל המדבר, ואתן לה את חקותי ואת משפטי הודעתי אותם, אשר יעשה אותם האדם וחי בהם. וגם את שבתותי נתתי להם... וימרו בי בית ישראל במדבר, בחקותי לא הלכו, ואת משפטי מאסו... ואמר לשפך חמתי עליהם במדבר לכלותם (וי-ד).

יחזקאל מפרש כאמור לעיל: אם שמירת המצוות גוררת חיים, הרי שאי-שמירת המצוות גוררת כלייה. לכן אמר ה' לשפך חמתו עליהם. כן בהמשך הפרק חוזרים הדברים בצורה דומה¹. כן פירש הרשב"ם כאן: ”וחי בהם” - אבל אם לא יעשה, ונכרתו הנפשות העושות מקרב עמם”.

הרמב"ן כאן מביא פירוש זה, ומכנהו: ”על דרך הפשט”. הרמב"ן טוען שלפי פירוש זה התוצאה של חיים בעוה"ז מתייחסת בעיקר לשמירת ”המשפטים”, והם הדינים אשר נתנו לחיי האדם בישוב המדינות ובשלום האדם, ושלא יזיק איש את רעהו ולא ימיתנו. א"כ, עולה מדבריו של הרמב"ן שכוונת הפסוק לומר ששמירה על סדרי חברה תקינים המכוננים לפי חוקי התורה הם המובילים לחיים.

דרשת חז"ל

אמנם נראה שחז"ל הלכו בכיוון מעט שונה בפירוש הפסוק. אמנם ”וחי בהם” הוא תוצאה של שמירת המצוות. דא עקא, ועינינו רואות שלא כל מקיימי המצוות אכן

1. כגון בפס' כא, עיי"ש.

זוכים לחיים עקב קיום המצוות². לאור זאת יש להסביר שהשכר המובטח - היינו: חיים - אינו מתייחס לחיים גשמיים בעוה"ז, אלא לחיים רוחניים בעוה"ב.

וכן מצאנו בתרגום אונקלוס ובתרגום יונתן בן עוזיאל כאן: "ותטרון ית קיימי וית סדרי דיני, דאין יעביד יתהון אינשא ויחי בהון בחיי עלמא, וחולקיה עם צדיקיא אנא ה", ה-"חיי עלמא" שמדובר עליהם הם חיי העוה"ב עם הצדיקים.

וכן בדברים רבה אנו מוצאים שפרשנות זו של הפסוק עמדה במחלוקת בין משה לקב"ה: משה טוען: אתה אמרת לי "אשר יעשה אותם האדם וחי בהם", ועשיתי אותם, ואמרת לי "מות בהר"; הקב"ה משיב: "אשר יעשה אותם האדם" - בעוה"ז; "וחי בהם" - לעוה"ב. נמצא שפרשנות זו של חז"ל יסודה כבר בפרשנות א-לוהית לפסוק זה, כאשר הקב"ה בכבודו ובעצמו הוא זה שמסביר את פסוקנו כ³, ואילו פשט המקרא כפי שכתבנו לעיל, היא הפרשנות שמשה רבינו מבין בפסוק.

וכן בפרשנות הראשונים מצאנו כיוון זה: הרס"ג מפרש כאן: על כן "שמרו חוקתי ומשפטי", כי גמול אדם אשר יעשה על פיהם, שיחיה החיים נצחיים, "אני ה" - הקיים לנצח. רש"י מפרש: "וחי בהם" - לעוה"ב, שאם תאמר בעולם הזה - והלא סופו מת הוא! האבע"ז כתב שהם חיים לעושיהם בשני עולמות, כי המבין סודם, חיי העולם יחינו ולא ימות לעולם. על כן כתוב "אני ה' א-לוהיכם".

הרמב"ן כאן כותב פירוש זה, ומכנה אותו: "ומדרשו" של מקרא⁴. לפי פירוש זה של המקרא, הרי שהתוצאה "וחי בהם" מתייחסת לא רק לשמירת המשפטים של תיקון החברה, כמו שהרמב"ן פירש בפשט המקרא, כי אם גם לשמירת החוקים ועשייתם, שאף הם מביאים את האדם לחיי העוה"ב.

ההלכה הנלמדת מכאן

והנה בתורת כהנים (אחרי-מות פ"ג) אנו מוצאים את ר' ישמעאל שלומד פסוק זה באופן שונה:

"וחי בהם" - ולא שימות בהם.

היה ר' ישמעאל אומר: מניין אתה אומר שאם אמרו לו לאדם בינו לבין עצמו עבוד ע"א ואל תיהרג, יעבור ואל ייהרג? - ת"ל: "וחי בהם", ולא שימות בהם. או אפילו ברבים ישמע להם? - ת"ל "ולא תחללו את שם קדשי"... אם אתם מקדישים את שמי אף אני אקדש את שמי על ידיכם, כשם שעשו חנניה מישאל

2. ראה קדושין לט ע"ב, שר' יעקב ראה מקרה בו בן שקיים מצוות כיבוד אב בשילוח הקן לא זכה לאריכות ימים.

3. דוגמא למקום בהלכה בו אנו מוצאים שניתן להסתמך על מדרש המתאר את הקב"ה מפרש את הפסוק, ראה באבני נזר אבה"ע"ז, סי' א, שרצה ללמוד ממדרש כזה שדי לאדם לקיום מצוות פריה ורביה בשני בנים זכרים.

4. וכאן רמב"ן מונה מספר סוגי בני אדם ויחסם לקיום מצוות: יש העושה המצוות שלא לשמן על מנת לקבל פרס, והוא יחיה בהן בעולם הזה ימים רבים בעושר ונכסים וכבוד... וכן אותם אשר הם מתעסקים במצוות על מנת לזכות בהם לעוה"ב, שהם העובדים מיראה, זוכים בכזונתם להינצל ממשפטי הרשעים ונפושם בטוב תלין. והעוסקים במצוות מאהבה כדין וכראוי עם עסקי העוה"ז... יזכה בעולם הזה לחיים טובים כמנהג העולם ולחיי העוה"ב זכותם שלימה שם. עיי"ש.

ועזריה, שהיו כל אוה"ע בזמן ההוא שטוחין לפני הצלם והן (חנניה מישאל ועזריה) עומדים דומים לתמרים. עליהם מפורש בקבלה: "זאת קומתך דמתה לתמר וגו' אמרתי אעלה בתמר אוחזה בסנסיניר" - היום אני מתעלה בהם לעיני אוה"ע מכחישי התורה.

וכן ביומא (פה ע"א) מצאנו מחלוקת תנאים בשאלה מניין שפיקוח נפש דוחה שבת. שם מובאת הדרשה "וחי בהם ולא שימות בהם" בשמו של רב יהודה אמר שמואל⁵.

ובעקבות זאת כותב הרמב"ם (הל' שבת פ"ב, ה"א),

אסור להתמהמה בחילול שבת לחולה שיש בו סכנה, שנאמר: "אשר יעשה אותם האדם וחי בהם" - ולא שימות בהם.

הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם אלא רחמים וחסד ושלוש בעולם. ואלו המינים שאומרים שזהו חילול שבת ואסור - עליהן הכתוב אומר: "וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים לא יהיו בהם".

נראה, שכדי להגיע לדרשה זו יש לקרוא את הפסוק באופן אחר: "ושמרתם את חוקותי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם" - וכאן יש לעצור, שכן כוונת משפט זה היא לומר לך שעל עם ישראל לשמור את החוקים והמשפטים אשר האדם צריך לעשותם; "וחי בהם" - בתנאי שזה אינו סותר את חיותו. זהו הגבול. עד כאן מוטלת עליו החובה לשמירת המצוות⁶.

הבנתם של ר' ישמעאל ובן דמה

לעיל ראינו שבתורת כהנים ר' ישמעאל דורש מפסוק זה שאין לו לאדם למסור נפשו על המצוות מכוח צו זה, אלא אם כן מדובר בע"ז בפרהסייה. אמנם בתוספתא לחולין (פ"ב, ה"א) אנו מוצאים:

אין מוכרין להן, ואין לוקחין מהן, ואין נושאים מהן ואין נותנין להן, ואין למדין את בניהן ואומנות, ואין מתרפאים מהן, לא ריפוי ממון ולא ריפוי נפשות.

5. לפלא הוא שאף ר' ישמעאל מופיע בין האומרים שם נסיונות להסביר מנין שפקל"ג דוחה שבת ודרש מ"אם במחותרת ימצא", ולא אמר את מה שהוא עצמו דרש בתורת כהנים: "וחי בהם". וראה גם רש"ש שם, שמעלה שאלה זו.

ונראה שהתשובה לכך היא, שאין דרשת "וחי בהם" של ר' ישמעאל זהה לדרשתו של רב יהודה א"ש. שכן לר' ישמעאל לא בכל מצב נאמר "וחי בהם" (כגון: בפרהסיא), ואפשר שלכן חיפש מקור שניתן ללמוד ממנו ליותר מקרים שאין חיוב למסור את הנפש.

6. ונראה שנחלקו בשאלה האם מדובר כאן ממש בהיתר גמור כאשר מדובר במקום שיש חשש סכנה לחייו, או שמא אין כאן היתר לעשות רק שאין איסור. דוגמה למחלוקת זאת: האבודרהם (תפילת יוה"כ, ד"ה יש סידורים) כתב שהפירוש של "על חטא שחטאנו לפניך באונס" הוא שבמקום שאנסוהו גוים לעבור על אחת מכל המצוות האמורות בתורה, ואם לאו יהרגוהו שיעבור... ועל זה אדם מתוודה ואומר "על חטא". משמע שאין החטא נעקר מיסודו. בעוד שלמשל הרדב"ז (ח"ד, סי' סז) כתב, שאדם שאמדהו שצריך לחלל עליו את השבת והוא אינו רוצה שיתחלל שבת בשבילו מפני חסידותו, הוא חסיד שוטה והא-לוהים את דמו מידו יבקש, והתורה אמרה "וחי בהם ולא שימות בהם". משמע שזהו היתר גמור, ולכן אין לו שום רשות לעכב ואף ייענש על כך.

מעשה בר' אלעזר בן דמה שנשכו נחש, ובא יעקב איש כפר סמא לרפאותו משום ישוע בן פנטרא, ולא הניחו ר' ישמעאל.

אמר לו: אי אתה רשאי, בן דמה!

אמר לו: אני אביא לך ראייה שירפאני. ולא הספיק להביא ראייה עד שמת.

אמר ר' ישמעאל: אשריך בן דמה, שיצאת בשלום ולא פירצת גזירן של חכמים, שכל הפורץ גזירן של חכמים לסוף פורענות בא עליו שנאמר: "ופורץ גדר ישכנו נחש".

התנהגותו של ר' ישמעאל מפתיעה ביותר: הלא הוא זה הדורש: "וחי בהם ולא שימות בהם!" מדוע א"כ לא נתן ר' ישמעאל לרופא את ר' אלעזר בן דמה? ניתן לומר, שמכיון שמדובר שם על חשש ע"ז, שאם יתרפא ישוב להאמין בהבליהם, אף בזה יאמר ר' ישמעאל שאין זה דוחה את התורה. אמנם זה קשה: הלא ר' ישמעאל סבור שאין לו לאדם למסור נפשו על איסור ע"ז! לכן תירצה זאת הגמ' בע"ז (כו ע"ב), שמדובר שאותו הסיפור היה בפרהסיא. הדוחק בהסבר זה של הגמרא ניכר. ראשית, לא מצויין בשום מקום שאכן היה סיפור זה ברבים⁷. שנית, עדין מדובר כאן רק בחשש שמא יגיע לע"ז, ולא בע"ז ממש, ומהי הסברה לומר שאף שיש רק חשש סובר ר' ישמעאל שיש לזה דין ע"ז ממש? להבנת טענתו של בן דמה שרצה להתרפא למרות האיסור, הגמ' בע"ז מסבירה שבן דמא ר"ל ש'וחי בהם" - היינו שלא ימות בהם, ולכן יהא מותר לו להתרפא ע"ז זה. אמנם בהבנת הירושלמי המקביל ראה בספר "קדושת החיים וחירוף הנפש" (א. רביצקי ו-י. שגיא) מאמרו של ד. שוורץ "מה הוה ליה למימר", הרוצה לטעון שכוונת המילים "מאי הוה למימר, וחי בהם ולא שימות בהם" - אינה מה שבן דמה רצה לטעון כדי להינצל ע"י הרופא המין, אלא שזאת הסיבה מדוע ר' ישמעאל לא היה מוכן לאפשר את רפואתו, שכן ר' ישמעאל מבין ש'וחי בהם" - היינו לעוה"ב. מהבנה זו של הסוגיה בירושלמי עולה שאדרבה, היה לו לבן דמה למסור את נפשו ולא להתרפא כדי שיזכה לחיי העוה"ב.

נראה, איפוא, שר' ישמעאל מבין שהסיבה לגזירת חכמים שלא להתרפא מהם נעוצה בפרשנות המקרא, לפיה עדיף שאדם ימסור את נפשו כדי שיזכה לחיי עוה"ב מאשר יציל את גופו, והיא המקור לכך שר' ישמעאל לא מניח לרופא הנוצרי לרפא את בן אחותו⁸.

7. ניתן להציע, שמכיון שמדובר בגדולי ישראל אף שלא היו שם ממש רבים אחרים, כיון שוודאי יתפרסמו הדברים, הרי זה נחשב כרבים. אך זה עצמו גם צ"ע.

8. אף שר' ישמעאל עצמו בתורת כהנים דורש את הפסוק לא כפשוטו של מקרא, ניתן לומר שהוא היה מודע לפשט ורק מציע דרך אחרת שיסודה ההלכתי בהבנת הפסוק. ביחס לטענה המועלית במאמר הנ"ל, שגם הבבלי ביסודו סבור כך, הובאה שם הראייה שהביטוי "מאי הו"ל" מתפרש לעתים קרובות: "מה היה צריך לומר", ולא מצאנו מקום שבו מתבקש התרגום "מה רצה להגיד"; וכן מוכח כך מכ"י שבו מופיעה התשובה בשם ר' נחמן ב"י, ואנו מצאנוהו בקדושין סו ע"א משתמש בביטוי "מאי הו"ל" בתור "מה היה צריך לומר". אלא שיש להשיב על טענה זו, שגם אם רנב"י אמר את הדברים, הרי שבנוסחאות שלפנינו (המצוטטות שם, וראה גם בדק"ס) מופיעה הגירסה: "וחי בהם ולא שימות בהם", וממילא לא ייתכן לומר כדבריו, שכן אילו היתה כוונת הבבלי כירושלמי (ע"פ פירוש), שכתובה כאן

אין הכרח לומר שזוהי פרשנותו של ר' ישמעאל בפסוק, שכן ניתן לטעון שאף ר' ישמעאל מבין את הפסוק כדרשת חז"ל: "ולא שימות בהם", אלא שלדעתו הגזירה לא להתרפא מהמינים באה למרות ועל אף הלימוד של "וחי בהם" כצו עליון המגביל את שאר המצוות.

יתכן להוסיף שבסיפור העלילה הנ"ל ר' ישמעאל, שהכיר את בן דמה (שהיה אחיינו), חשש במקרה זה בלבד. שכן למדנו במנחות (צט ע"ב):

שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל : כגון אני שלמדתי כל התורה כולה, מהו ללמוד חכמת יונית?

קרא עליו המקרא הזה: "לא ימוש ספר התורה הזה מפיק והגית בו יומם ולילה" - צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית.

מתוך היכרותו עם בן אחותו, ידע ר' ישמעאל שבן דמה, אשר כבר העיד על עצמו שלמד את כל התורה כולה ורוצה ללמוד חכמת יונית, עלול יותר מאדם אחר לחטא, ולכן כשם שאסר לו את לימוד החכמה היוונית כך אסר לו להתרפא מהם. נראה היה לר' ישמעאל שלו היה בן דמה מתרפא או אז לא רק שהיה עובר על גזירת חכמים של "ופורץ גדר ישכנו נחש", כי אם היה גם ננשך ע"י ה"נחש" של לימוד תורתם של אותם יוונים שבהם חשקה נפשו, ורק משום דברי ר' ישמעאל נמנע עד כה מללומדם.⁹

ההצדקה לר' ישמעאל - לא היה צריך להופיע ההמשך "ולא שימות בהם", שכן אין זה מצדיק את ר' ישמעאל, אלא נוגדו. ולכן אף שיש להצדיק את הפירוש בירושלמי, קשה לקבלו בבבלי.

9. ואפשר שלכן מתחילה ננשך בן דמה (ע"י נחש), שכן עצם רצונו ללמוד חכמת יון היה קרוב לעבור על תק"ח להתרחק מהמינים. ולפי זה, להבדיל מהסבר הגמ' שהנחש שעליו דבר ר' ישמעאל שלא ינשכנו הוא אותו חויא דרבנן (וכנראה כוונתו כפי המפורש בירושלמי הנ"ל: שלא ישכנו נחש לעתיד לבוא, והיינו נחש רוחני), הרי שהנחש שר' ישמעאל מדבר עליו הוא נחש גשמי נוסף שהיה נושך את בן דמה לו היה מממש את רצונו ללמוד חכמת יון אחר שהיה מתרפא על ידי אותו נוצרי.